

Радоје Пајовић:

НЕКЕ ПРИМЈЕДБЕ НА VI ГЛАВУ ПРЕГЛЕДА

Другови су већ указали на добре и негативне стране *Прегледа* и дали оцјену ове књиге, тако да ја у том погледу немам да додам ништа ново, па ћу своје излагање почети неким конкретним примједбама. Ограничићу се на VI главу *Прегледа* — „КПЈ у периоду ослободилачког рата и револуције (април 1941. мај 1945)“, стр. 315 — 455.

Најприје желим да укажем на неке омашке које су промакле у овој глави *Прегледа*, а затим ћу покушати да саопштим неколико карактеристичних података из развитка револуције и КПЈ у Црној Гори у периоду 1943 — 1945, који *Прегледом* нијесу обрађени.

На страни 330. *Прегледа* пише: „Већ прве акције партизанских одреда у Црној Гори довеле су средином јула до народног устанка“. Међутим, познато је да су партизански одреди у Црној Гори формирани касније, а оружане акције у тринаестојулском устанку отпочели су герилски одреди, мање оружане јединице од 10—15, а рјеђе преко 20 бораца.

На страни 335. пише: „Послије двомесечног релативно мирног периода, већ у октобру 1941. дошло је до крупних партизанских акција у Црној Гори, које су до краја године поново израгле у народни устанак“. Сматрам да није исправно полет НОП-а у Црној Гори почев од октобра 1941. називати поновним устанком. Такозвана теорија о „другом устанку“ у Црној Гори крајем 1941. не може се одржати, јер то у ствари није био никакав нови устанак већ само етапа у развитку НОП-а, који је почео тринаестојулским устанком 1941. Истина, у документима ПК и ГШ из тога периода говори се о новом „народном устанку“, али је на неправилност таквог схватања указао ЦК КПЈ у Писму ПК-у од 22. децембра 1941, у којем се поред осталог каже:

„У „Саопштењу“ бр. 4 поново говорите о будућем „народном устанку“. Ми смо вам већ у задњем писму нагласили да је схватање народног устанка у садашњим приликама као кратке и изненадне акције уротничко, секташко, нелењинистичко. Наша партија ушла је, на челу народних маса, у национално-ослободилачки устанак и води тај устанак проширујући га на сва нова подручја, мобилишући све шире масе. Ради се само о појединим етапама у процесу народног устанка. Важно је ту чињеницу јасно уочити баш због правилног руковођења садашњим акцијама и правилне расподјеле снага за будуће борбе“.

На истој страни (и у истој реченици) и на стр. 346. говори се о двомјесечном мирном периоду, „престанку“ оружаних акција у августу и септембру. Ствари стоје овако: италијанска офанзива која је почела 15. јула завршила се 16. августа, када су се дијелови италијанских дивизија „Каћатори деле Алпи“ и „Пустерија“ које су наступале са правца Никшића и Пљеваља спојиле и ушле у Жабљак. Непријатељске акције и репресалије тиме нијесу престале. Но и поред тога, још у августу, а затим и у септембру, вршена је реорганизација герилских јединица, формирају се илегални НОО, одржавају се састанци партијских и скојеваких организација. У септембру активност је појачана: одржавају се партијске конференције за срезове: барски, цетињски, берански, даниловградски, подгорички, колашински и бјелопољски, одржавају се састанци и конференције организација Скоја и ЦНО, почиње да излази орган ПК КПЈ „Народна борба“, и даље се формирају НОО, а у војничком погледу: и даље се врши реорганизација герилских одреда, изводе се диверзантске акције (2. септембра у Братоножићима, почетком септембра на комуникацији Подгорица — Даниловград, око 20. септембра на комуникацији Даниловград — Никшић и неколике акције крајем септембра), затим оружане акције: око 10. IX у Поборима, 25. IX на Поганим међама, 26. IX код Стубице; 27. IX поново на Поганим међама, затим на Јелином дубу итд. Дакле, и поред тога што су се у то вријеме у Црној Гори налазиле јаке италијанске снаге, снаге НОП-а су ипак изводиле извјесне акције, а на питање да ли је било услова за веће акције у то вријеме, тешко је одговорити потврдно.

На стр. 346. и 347. пише да су застој оружаних акција у августу и септембру користиле буржоаске снаге да појачају свој утицај у народу, користећи се извјесним „лијевим“ грешкама партијске организације, које су нарочито дошле до изражаја у уништавању „шпијуна“ и „петокOLONаша“... Међутим у то вријеме такве „лијеве“ грешке нијесу чињене. То је било касније.

На стр. 347. пише: „Као резултат активности партијске организације и помоћи коју јој је пружио ЦК КПЈ, у октобру је у Црној Гори дошло до полета оружане борбе и до јачања ослободилачког фронта“. Аутори су при том вјероватно мислили на писмо ЦК КПЈ од 22. октобра, које је упућено ПК КПЈ за Црну Гору и Боку. Међутим, то је писмо у ПК КПЈ стигло тек 5. новембра (дошло га је Милутин), тако да се помоћ ЦК КПЈ Покрајинском комитету могла одразити тек у новембру.

На истој страни (347) пише: „Најбоље партизанске снаге из цијеле Црне Горе — преко 3.500 бораца — ангажоване су у нападу на добро утврђени и бројно много јачи италијански гарнизон у овом мјесту (мисли се на Пљевља — РП)“. Познато је, међутим, да италијански гарнизон у Пљевљима није био бројно јачи, јер је имао свега 2.000 војника. Докуменат о томе (извјештај команданта V алпске дивизије „Пустерија“) објављен је у Зборнику НОР-а.

На страни 390. пише: „До пораста борбеног расположења народа у другој половини 1942. године и јачања постојећих и стварања нових партизанских одреда дошло је и у неким областима Србије, у Црној Гори и Херцеговини“. У другој половини 1942. године у Црној Гори није постојао нити је формиран ниједан партизански одред.

На страни 413. пише: „У тренутку капитулације фашистичке Италије избио је општи народни устанак у Словеначком приморју, Истри, Хрватском приморју и Далмацији. До снажног устаничког полета дошло је... у Херцеговини, Црној Гори, Санџаку, на Косову и Метохији и у Западној Македонији“. Сматрам да и овдје треба да важи иста констатација као и за тзв. други устанак у Црној Гори крајем 1941. године, јер би у противном ово био трећи устанак.

На стр. 417. пише: „Пораз главнине четничких снага Драже Михаиловића у биткама на Неретви и Дрини и продор групе дивизија Народноослободилачке војске у пролеће 1943. године у Црну Гору дали су снажан подстицај новом устаничком полету црногорског народа. Тај полет је показао да великосрпска буржоазија и поједине фракције федералиста нису успеле да остваре трајнији утицај у масама црногорског народа. Штавише, четничка страховлада у Црној Гори протекле године само је још више учврстила уверење маса у правилност ослободилачке и револуционарне платформе Партије. Као резултат стабилизације народноослободилачког покрета и његових победа у Црној Гори, дошло је до оснивачке скупштине Земаљског антифашистичког вијећа народног ослобођења Црне Горе и Боке...“ итд. Међутим, полет НОП-а у Црној Гори, који је био подстакнут продором групе дивизија у пролеће 1943. године, имао је привремен карактер и обухватио је углавном оне крајеве Црне Горе до којих су допрле дивизије НОВ. Овај полет је пресекала нова непријатељска офанзива и битка на Сутјесци, а општи полет НОП-а услиједио је тек после капитулације Италије.

ОСВРТ НА РАЗВИТАК НОП-а У ЦРНОЈ ГОРИ 1943—1945. ГОДИНЕ

Црна Гора се до краја ове главе помиње још свега два пута (и то оба пута узгред); једанпут — да је ослобођена до краја 1944, а други пут да се ЗАВНО конституисао у законодавни и извршни орган власти, а његов извршни одбор добио је карактер привремене владе.

Овим нијесам желио да се схвати Црна Гора као нешто посебно. Напротив, народноослободилачка борба црногорског народа је тјесно повезана и недјелјива од борбе осталих југословенских народа. Операције које је НОВ изводила на овом подручју извођене су по наређењима ВШ и биле су саставни дио општејугословенских војних операција. Програм, стратегија и тактика КПЈ била је општејугословенска и потицала је од ЦК КПЈ, а покрајинско руководство у Црној Гори спроводило их је, истина, под специфичним условима, али увијек водећи рачуна о општој

стратегији и тактици КПЈ. И управо онда кад је судбина црногорског народа одлучивана његовом слободном вољом (на Скупштини ЗАВНО-а, 15. и 16. XI 1943), црногорски народ је преко својих представника-делегата одлучио да своју судбину чврсто веже за судбину осталих југословенских народа у заједничкој држави ДФЈ.

Хтио сам само да нагласим да је територија Црне Горе, Санџака и Херцеговине, у ствари територија на којој је водио ратна дјејства II ударни корпус, имала много већи значај и за ВШ и за снаге контрареволуције, него што је то истакнуто у *Прегледу*. Ову територију је ВШ сматрао као погодан маневарски простор који има велики и војни и политички значај. Са ове територије мстао се вршити утицај на развитак НОП-а у Србији, Космету и Македонији, а кад то ситуација дозволи, пренијети операције на те крајеве. Тако се са ове територије три пута вршио продор у Србију. Ова територија се граничила са Албанијом па се преко ње могао вршити утицај на развитак народнослободилачког покрета у овој земљи, са којим је био успостављен тијесни контакт од почетка, а сада га је требало још више појачати. Осим тога, развој дотађаја на свезничким фронтovima давао је за право Врховном штабу да претпостави да би у октобру 1943. године могло доћи до савезничког искрцавања на Балканско полуострво, због чега би овај простор добио још више у важности. Послије искрцавања савезника у Италију и пада Мусолинијеве владе очекивало се да ће Италијани повући своје трупе из Црне Горе, па ВШ 4. августа наређује Пеку Дапчевићу, команданту II дивизије, да одмах пошаље 5. црногорску бригаду у Црну Гору и да се изврши реорганизација III дивизије, која је на Сутјесци претрпјела велике губитке, с тим што би X херцеговачка бригада, која се налазила у саставу III дивизије, остала у Херцеговини. Италијани нијесу повлачили своје снаге из Црне Горе до капитулације Италије, али Врховни штаб није одустао од своје намјере, јер је очекивао да ће капитулација Италије бити ускоро, па наређује 5. септембра да се изврше припреме за формирање II корпуса, који би оперисао на подручју Црне Горе, Херцеговине и Санџака, а за команданта свих снага НОВ на овом подручју поставио је генерал-мајора Пека Дапчевића. Тога дана је Тито обавијестио Дапчевића: „Приближавају се важни догађаји. Мислате радити пуном паром да и Црна Гора буде спремна. Јавите то и Милутину“. И најзад, 10. септембра, свега два дана после капитулације Италије, формиран је II ударни корпус, а 12. септембра 5. црногорска бригада са штабом III дивизије кренула је из региона Фоче у Црну Гору, правцем Изгори—Голија—Бањани.

У четничкој Врховној команди се овом простору такође при- давао велики значај, па се још крајем 1942. године приступило изради плана за отварање такозваног „другог фронта“ у Југославији, по којему је као база имала да послужи Црна Гора, дио Санџака, дио источне Босне, Херцеговина, са захватом морске

обале од ушћа Неретве до ушћа Бојане. Четници су одабрали овај појас зато што је на њему земљиште планинско и погодно за одбрану слабијим снагама, што је имао погодне луке Дубровник и Боку Которску, које би могле да приме савезничку флоту, а могло се рачунати и на 7 погодних аеродрома на које би могли слијетати савезнички авиони, а рачунали су такође и на борбени елеменат становништва на овом подручју.

И најзад, на овом простору непријатељ је у току 1943. и 1944. године извео три операције од којих неке, већих размјера: Balkanschlucht (Балкански кланац), Draufgänger (тј. Андријевићка) и Rübzahl (тј. Дурмиторска операција) а дијелом и Kugelblitz које НОП у овом крају нијесу могле ни да униште ни да онемогуће, али су му нанијеле доста тешкоћа и губитака.

У Прегледу је, као што смо видјели, приказано да је продор групе дивизија НОВ у прољеће 1943. године у Црну Гору дао снажан подстицај новом устаничком полету црногорског народа и као резултат стабилизације НОП-а и његових побједа у Црној Гори долази до формирања ЗАВНО-а. Међутим, као што сам нагласио, полет НОП-а који је захватио дијелове Црне Горе послије битака на Неретви и Дрини заочила је нова непријатељска офанзива која се завршила битком на Сутјесци. Хтио бих овдје да укажем на неке моменте који су претходили формирању ЗАВНО-а.

Послије повлачења Главне оперативне групе дивизија са подручја Црне Горе и Санџака, уочи битке на Сутјесци, у Црној Гори су остале партијске организације, а од партизанских снага Васојевићки ударни батаљон, док су друге партизанске снаге биле незнатне. У току битке на Сутјесци ПК КПЈ се одвојио од Главне оперативне групе код Вучева и са групом од укупно 52. партијска и војна руководиоца пробио се кроз непријатељски обруч у Црну Гору. Мако касније у Црну Гору се вратио и Иван Милутиновић. Са Сутјеске се вратила једна нешто већа група бораца, од којих је формиран батаљон. Овај батаљон је извео неколико акција, али је послије вишедневних борби, због исцрпности и тешкоћа око снабдијевања храном, морао бити расформиран, а његовим борцима је дат задатак да пођу у своја мјеста и да формирају теренске чете и батаљоне. Ускоро затим, његови борци, уз помоћ партијских организација на терену, формирали су два мања ударна батаљона у никшићком срезу, један батаљон у Бјелопавлићима и Пиперима и неколико партизанских чета у другим мјестима. Ове јединице су изводиле мање акције против окупатора и квислинга. Васојевићки батаљон се одржао као цјелина иако је имао против себе многобројне непријатељске снаге и у времену од три мјесеца извео је 86 акција против окупатора и квислинга и ликвидирао неколико четничких старјешина.

Покрајински комитет је успоставио везу са партијским организацијама и партизанским снагама и приступио повезивању,

успостављању и учвршћивању партијске организације, јачем повезивању са народним масама и активнијем политичком раду. 17. августа на планини Лукавици одржан је проширени састанак ПК КПЈ, којем је присуствовао Иван Милутиновић. На састанку је разматрана политичка ситуација и одијењено је да ће Италија убрзо капитулирати, па да се треба оријентисати на припреме партијске организације како би у том тренутку могла преузети руководећу улогу и да снаге НОП-а буду спремне да разоружају италијанске јединице. Одлучено је да се енергично приступи повезивању чланова КПЈ у партијске јединице, да се партијске организације учврсте, ојачају и подмладе примањем нових чланова, прије свега из редова омладине и жена. Такође је одлучено да се партијска организација што прије повеже са народним масама и активира их и мобилише у НОБ. Послије састанка, чланова ПК су пошли у разне крајеве Црне Горе са задатком да пруже помоћ партијским организацијама како би се задаци донесени на састанку ПК што успјешније остварили.

На дан капитулације Италије Иван Милутиновић је у име ГШ НОВ и ПО за Црну Гору и у својству члана ВШ и члана Извршног одбора АВНОЈ-а упутио писмо командантима италијанских трупа у Црној Гори у којем их је позвао да се прикључе НОВ, дајући им гаранције. Партизанске снаге предвођене партијским руководствома ослободиле су Жабљак, Шавник, Чево, Тиват, Петровац, Улцињ и друга мања мјеста и разоружале дијелове италијанске дивизије „Тауринензе“ на Гостиљу, код Никшића и на Чеву, пошто су претходно одбиле да пређу на страну НОВ. Одмах по формирању II ударног корпуса његове двије бригаде крећу у Црну Гору и Санџак, а двије 15 дана касније. За непун мјесец дана ове снаге су ослободиле Пљевља, Бијело Поље, Колашин, Матешево, Беране, Андријевицу, Велимље, Грахово и друга мјеста. Дијелови италијанске дивизије „Тауринензе“ и комплетна дивизија „Венеција“ прелазе на страну НОВ и од њих се почетком децембра формира партизанска дивизија „Гарибалди“.

Капитулација Италије и успјеси које су постигле снаге НОВ и ПО допринијеле су да НОП доживи полет у свим крајевима Црне Горе. У периоду од капитулације Италије до краја 1943. године у Црној Гори је (не рачунајући бјелопољски и пљеваљски срез) формирано пет партизанских одреда (Дурмиторски, Которски, Зетски, Никшићки и Ловћенски), са укупно 24 батаљона. Од тога 13 батаљона је послато у бригаде — за попуну IV пролетерске и V пролетерске, која је по доласку са Сутјеске имала свега два батаљона са око 230 бораца, и најзад II далматинске, која је у то вријеме и касније дјествовала у Црној Гори. Затим од преосталог људства формирају се двије нове бригаде — VI и VII црногорска. Нијесам успио да утврдим тачан број људства колико је пошло у бригаде, али сам дошао до податка да је за то вријеме само омладинаца (скојеваца и чланова УСАОЈ-а) ступило у јединице НОВ и ПО — 2.556 бораца. Крајем 1943. у IV и V пролетерској и VI и VII црногорској налазило се око 3.242 борца,

а у партизанским одредима 11 батаљона са око 1.000 бораца. Осим тога, на ослобођеној територији формиране су команде мјеста које су имале своје посадне чете и сеоске страже.

У септембру је обновљена и реорганизована III санџачка, а 1. децембра је формирана IV санџачка бригада. Ове двије бригаде имале су крајем 1943. године око 1.254 борца. У Санџаку је формирано такође пет партизанских одреда: Пљеваљски, Бјелопољски, Милешевски, Прибојски и Златарски.

Међутим, нијесу се све снаге НОП-а налазиле у јединицама НОВ и ПОЈ. Већ у септембру се формирају антифашистичке организације — УСАОЈ и АФЖ, које су се после својих конгреса у новембру и децембру омасовиле тако да је крајем 1943. УСАО у Црној Гори имао 8.866 чланова, од чега је било 2.296 скојеваца, организованих у 382 скојевска актива. Организација УАСОЈ-а у Санџаку имала је 83 организације са 1.477 чланова, од чега 170 скојеваца. У исто вријеме организација АФЖ-а је имала око 10.000 чланова. Само на територији шавничког, колашинског, подгоричког, даниловградског и нишкићког среза дјеловала су 424 одбора АФЖ, а на окупираној територији на подручју херцеговског, которског и барског среза, радила су 54 одбора АФЖ. Почетком 1944. године на ослобођеној територији је било 8 среских, 50 општинских и неколико стотина сеоских народноослободилачких одбора, изабраних на демократски начин, уз пуно учешће народа. На неослобођеној територији било је: 3 среска, око 5 општинских и неколико десетина сеоских народноослободилачких одбора.

Овome треба додати да је партијска организација у Црној Гори и Боки имала 930 чланова и 163 кандидата. Од тога жена-чланова КПЈ било је (не рачунајући Боку) 158 а кандидата 39. Партијска организација је имала, поред Покрајинског комитета 5 окружних, 11 среских, 26 општинских и 1 рејонски комитет и 167 ћелија, од тога 40 у позадинским војним јединицама. У црногорским бригадама се у то вријеме налазило такође 930 чланова КПЈ, 176 кандидата и 1.076 скојеваца.

Снаге НОП-а у Црној Гори везале су за своје подручје немачке снаге у јачини једне дивизије и око 8.000 квислинга, који су се после капитулације Италије ставили у службу Нијемаца. Приликом извођења већих операција непријатељ је довлачио снаге које су биле стациониране ван територије Црне Горе.

Ето, таква је била војна и политичка ситуација у Црној Гори у вријеме одржавања I засједања ЗАВНО-а, после којег је ЗАВНО преузело улогу народног представништва и политичког руководства НОР-а у Црној Гори, и II засједања ЗАВНО-а, три мјесеца касније, на којем су свечано примљене одлуке II засједања АВНОЈ-а.

Посебан значај у развоју НОР-а и револуције у Црној Гори има III засједање ЗАВНО-а (14. и 15. јула у Колашину), на којем је ЗАВНО прерасло у ЦАСНО. На овом засједању донесене

су одлуке којима су утврђени резултати трогодишње ослободилачке борбе црногорског народа и постављени темељи Црне Горе као федералне јединице у ДФЈ.

Формирањем ЦАСНО-а и ударањем темеља федералној Црној Гори осјећала се потреба за формирањем једне јединствене политичке организације НОП-а, у којој би се окупиле све родољубиве снаге за успјешно вођење ослободилачког рата и изградња нове државне заједнице на темељу одлука II засједања АВНОЈ-а. Тако је већ сјутрадан, 16. јула, иницијативом предсједништва ЦАСНО-а, у Колашину одржан скуп посланика ЦАСНО-а и истакнутих родољуба на којем је формиран Народноослободилачки фронт Црне Горе и Боке. Основни циљеви НОП-а у тој етапи ослободилачке борбе били су: да се постигне потпуно политичко јединство свих демократских и родољубивих снага, без обзира на њихову политичко-партијску, националну и вјерску припадност или друштвени положај, за истјеривање окупатора из наше земље, да јединство постигнуто у току НОБ дође до већег замаха и да се око овог политичког покрета окупе све снаге које хоће да се боре против окупатора и његових домаћих сарадника, а које су до тада остале по страни ослободилачке борбе, или су, пак, заведене лажном пропагандом, служиле окупатору.

Антифашистичке организације УСАОЈ и АФЖ добиле су задатак да се до максимума заложу за ширење и учвршћивање НОФ-а, затим да се оне саме прошире и омасове и да у своје редове окупе сву родољубиву омладину и жене и да их активирају на линији НОП-а. Све је то допринијело да снаге НОП-а многоструко нарасту. У току 1944. године у Црној Гори се формира још пет бригада, а у Санџаку такође једна, тако да је до почетка октобра 1944. на подручју Црне Горе и Санџака формирано 12 бригада НОВ-а са преко 20.000 бораца. Организација УСАОЈ-а је уочи свог II конгреса (15. децембра 1944) имала 45.000, а организација АФЖ-а, у исто вријеме, око 50.000 чланова.

Сматрам да је приликом разматрања развоја НОП-а у Црној Гори било потребно истаћи и економски аспект развоја ослободилачког рата и револуције. Тешке економске прилике које су у Црној Гори одувijek владале, у периоду НОР и револуције посебно су дошле до изражаја. Познато је какве је тешкоће НОП у Црној Гори имао око исхране војних јединица и народа у току зиме 1941/42. године. Питање прехране било је актуелно и у току зиме 1943/44, тим више што је житородне крајеве — Зету, Бјелопавлићку равницу и Никшићко поље — контролисао окупатор. Питање прехране јединица НОВ и народа озбиљно је забрињавало руководство НОП-а. То је осјетио и непријатељ па је у својој пропаганди настојао да деморалише народне масе, подсјећајући их на 1942. годину. Народноослободилачки одбори, уз помоћ антифашистичких организација, ријешили су то питање на задовољавајући начин путем разрезивања реквизиције (са про-

гресивним оптерећивањем према имовном стању), добровољним прилозима итд. Издаци црногорског народа на ослобођеној територији за јединице II ударног корпуса у периоду од 1. октобра 1943. до 1. јула 1944. године износили су 1,080.000 кг жита и меса и још других животних намирница. Поред тога, прикупљена је већа количина одјеће и обуће. Да су и добровољни прилози били значајан извор прихода за НОВ, потврђује податак да је, на примјер, организација АФЖ-а из свега пет срезова (шавничког, никшићког, даниловградског, подгоричког и беранског) прикупила у току 1943. и 1944. године добровољних прилога 154.129 литара млијека, 73.604 кг животних намирница, извјесну количину одјеће и обуће и други материјал. Потребно је истаћи да је од савезничке помоћи додијелено II ударном корпусу у времену од 1. јануара до 1. јула 1944. године 169.322 кг животних намирница и извјесна количина одјеће.

Организације АФЖ-а оснивале су радионице за потребе НОВ у којима се прерађивала кожа и вуна и израђивала одјећа и обућа. Само у шавничком срезу је у фебруару 1944. године било 37 таквих радионица у којима је радило око 500 жена. Осим тога, НОО су у заједници са војнопозадинским органима обновили и оспособили за рад многе радионице као: ваљарице, млинове, ковачнице, вљачаре, столарске, обућарске, кројачке и друге радње.

НОО су с прољећа 1944. предузели потребне мјере да се обраде и засију све обрадиве површине. Тај је посао успјешно завршен, упркос ратним приликама и непријатељској офанзиви која је у међувремену услједила. Значајну улогу у томе су имале радне јединице, формиране у првом реду од омладине. Крајем 1943. постојало је 76 омладинских радних чета, које су 1944. прерасле у батаљоне и бригаде, којих је у вријеме одржавања II конгреса УСАО-а Црне Горе било 9. У претконгресном такмичењу бригаде су дале 77.581. радни дан. Само радне јединице из никшићког и дурмиторског среза су у току 1944. године прикупиле љетине: 914.742 кг жита и 441.216 кг сточне хране, поправиле 25.523 метра пута, направиле 112 кућа, узорале 415 рала земље итд.

Такође било би потребно истаћи напоре НОО на политичком, просвјетном и културном уздизању и здравственом просвјештавању народних маса. Изоставио сам ове податке плашећи се да ово излагање не буде предуго.

И, на крају, један кратки осврт на организациони развитак КП у Црној Гори. Партијска организација је ушла у устанак са 1.800 чланова. У пролетерске бригаде је ушло 1.400 чланова. Погинуло је 4.252 члана КП, док су укупне жртве црногорског народа на страни НОП-а износиле око 15.000 погинулих и стријеланих. На крају рата партијска организација је имала 3.596 чланова, док се у војним јединицама налазило: 1.733 члана КПЈ, око 650 кандидата КПЈ и преко 1.800 скојеваца.

Ово што сам изложио не може да се узму ни као тезе за период развитка рата и револуције у Црној Гори 1943—1945. који у *Прегледу* није тако рећи ни дотакнут. Разумије се да све ово није могло ући у *Преглед*, али се приликом комплексног приказивања историје СКЈ, НОР-а и револуције ови моменти морају узети у обзир.